

ЛИСОГОРОВА Наталія
Рига (Латвія)

ВЕСІЛЬНІ ОБРЯДИ УКРАЇНСЬКОГО І БАЛТІЙСЬКИХ НАРОДІВ

Весільний обряд своїми витокami сягає в прадавні, доісторичні часи, в ті часи, коли тільки починалося формування примітивних форм шлюбу, первинних шлюбних відносин, коли на зміну суспільній, родовій власності прийшла приватна власність та з'явилася зацікавленість у передаванні майна в спадок. У часи, коли ще не було ні країн, ні держав, стародавні племена створювали історію, освоювали нові території, будували нові суспільні відносини.

Уламки минулої історії розкидані в усіх народних усних літературних джерелах. Велика кількість решток прадавньої історії знаходиться в народній балтійсько-слов'янській традиції та особливо багато їх у народній літературі України, Латвії та Литви. З погляду етносоціології та етнографії вони і в наш час являють собою певну цілісність.

До теми, яку ми розглядаємо, безпосереднє відношення мають звичаї та народні традиції. Це звичаї балтійсько-слов'янських народів, які, зберігаючи консервативний дух, властивий ритмічній літературі та пісні (українські обрядові пісні, латвійські та литовські дайни), переходили від однієї релігії до іншої, від одного суспільства до іншого, залишаючи в собі відбиток усіх етапів свого розвитку.

Спостерігаючи та вивчаючи ці звичаї в порядку їх історичного виникнення на прикладі весільних обрядів, ми переконуємося в тому, що сім'я в сучасному її вигляді не з'явилась як інституція абсолютно організована, споконвічно властива людській суті. Завдяки цьому шлюбні відносини розвинулись із примітивних, прадавніх форм відповідно до економічних, політичних та релігійних умов, до яких, за необхідності, вдавалось у своєму розвитку людське суспільство.

Вивченню весільних обрядів присвячено чимало праць – як наших сучасників та співвітчизників, так і науковців інших країн і часів. У нашому дослідженні ми використали роботи видатного українського етнографа Ф. К. Вовка, праці М. Зібера, М. Ковалевського, А. Непокупного, П. Чубинського, М. Максимовича, Терещенка, Тайлора, Г.-Л. де Боплана, Моргана, Лебока, Лам'єра, Криш'яніса Барона, Балджіюса, Юло Тедре та ін. Вивчалася також творчість художників-етнографів Ю. Глоговського, Де ля Фліза, Й.-К. Бротце. З метою глибшого проникнення в тему дослідження ми послуговувались також багатомовною спадщиною литовських і латиських дайн та українських обрядових пісень.

У нашому дослідженні ми спинаємось тільки на найбільш значущих моментах весільного обряду, тому що абсолютно значущими є всі його складники. Ми спробували опрацювати та класифікувати наявні в літературних та народних джерелах знання що стосуються теми нашої розвідки, висвітлюючи їх скорше з погляду соціології та користуючись методами порівняльної етнології.

Перші згадки про шлюбні традиції містили літописи стародавніх слов'ян. «Поляни (предки сучасних українців) по звичаю своїх пращурів, – читаємо у «Повісті минулих літ» – мали лагідні й прості звичаї своїх предків: вони дуже шанували своїх невісток, сестер, матерів, своїх батьків, тець та швагерів. Ось як вони женилися: жених зовсім не ходив шукати собі молоду, але йому приводили її увечері, а другого дня приносили те, що за неї дають. Що до древлян, то вони жили грубо, як хижі звірі: вони вбивали одні одних, їли всякі нечисті речі. Вони зовсім не знали шлюбу і викрадали молодих дівчат, що ходили по воду. «Древляне умиківаху у води дівиця...» Радимичі, вятичі та сіверяни мали такий самий звичай: вони жили в лісах, як хижі звірі, годувались нечистими речами і вживали безсоромних виразів перед своїми батьками та своїми невістками. Шлюбу в них зовсім не було, були тільки ігри поміж селами. Вони ходили на ці ігрища, танцювали там, грали в чортівські ігри, і кожен звідти викрадав собі жінку, з якою він уже був в згоді щодо цього. Вони мали до двох і трьох жінок» [1, 253].

Якщо зважити, що Нестор-літописець трохи перебільшує моральні якості своїх земляків полян, то все-таки з очевидністю впливає, що і у древлян і в інших слов'янських племен на початку IX ст. і ще задовго до цього міцно утримувався звичай викрадання, умикання жінок. Їх підстерігали для цього на березі річки, коли вони йшли туди по воду. Є також підстави вважати, що у древлян практикувалася поліандрія, тобто право свекра на невістку і навіть сексуальне змішання між родичами, – речі цілком натуральні для епохи звичаю умикання [1, 254].

Той самий звичай умикання жінок ми знаходимо і у древніх литовців і в латишів. Про це свідчать старовинні литовські та латиські дайни. Ось литовська дайна, записана етнографом Балджіюсом в м. Каунас у 1940 р.:

«Ой дівчинонько, ти вийди
На Дунай, ще й на водицю.
Я з ватагою приїду
Й заберу тебе, дівицю» [2, 32].

Дунай у Литві, як відомо, не протікає, але на користь того, що ця пісня справді старовинна, свідчить назва річки, що містить корінь «д...н», який являє собою давнє найменування води і міститься в багатьох назвах сучасних річок: Дніпро, Дністер, Дон, Двіна тощо.

Те саме і в латиських дайнах. Тільки тут етнографічного матеріалу на тему умикання жінок набагато більше. Ось, наприклад, дві дайни за номерами 13341 та 13643 із збірки дайн видатного латиського етнографа й філолога Криш'яніса Баронса у нашому перекладі:

Дайна № 13341
«Тікай скоріше, донечко,
Рятуй вінок дівочий,
Не зможеш врятуватися –
То краще – утопись».

Дайна № 13643
«Ще й сонечко не встало, злодії налетіли
Украли мою сестроньку на річці, на світаночку
Сідлай же коня, братику,
Рятуй скоріш сестрицю.
Знайшов свою сестрицю я
На ліжку на чужому
У білому очіпку вже
Тримає квартиру пива.
Вставай скоріше, сестронько,
Поїдемо додому
А от і не поїду я, мені тут до вподоби:
Добра багато всякого, плутатар мій вродливий,
Плутатар мій вродливий і плут хороший
має» [3, 30].

Умикання біля води – дуже поширений стародавній звичай, корені якого заховані в шлюбних традиціях усіх індоєвропейських народів, у тому числі і в українців, і в латишів та литовців. Це пояснюється насамперед ритуальним значенням води, біля якої, очевидно, за давніх часів, як і нині в Індії, відбувалися шлюбні церемонії. Ритуальне значення води зберігають до нашої пори більшість звичаїв, обрядів та традицій, спільних також для цих народів. Це, крім шлюбних, і церемонії хрестин, що передають традицію першого ритуального омовіння дитини, і окроплення святою водою і останнє омовіння померлих. Усі ці традиції дійшли до наших днів у вигляді обрядів.

Весільні обряди посідають особливе місце серед збережених до наших днів тому, що крім факту своєї наявності вони зберігають певну по-

слідовність дій, даючи змогу аналізувати та порівнювати їх. Так, наступним етапом шлюбного обряду після умикання є зазвичай обряд купівлі нареченої. Викупляли наречених як прадавні українці, так і балтійські народи. Але якщо в українців «звичай купівлі дівчат з давніх-давен занежаяно de fakto, він практикується ще й досі в багатьох місцевостях Великої Росії в формі так званої кладки, виплати певної суми, наперед умовленої, що її батьки жениха виплачують батькам молодой. Можливо, однак, що тут маємо до діла ще вплив угро-фінських племен, які домішались до слов'янського елементу великоруського народу» [1, 258].

Балтійські народи і серед них певною мірою латиші зберігали звичай купівлі жінок значно довше, можливо, також під впливом угро-фінських народів, таких як, наприклад, ліві, що й досі проживають на території Латвії у районі Курземе та являють собою історичну національну меншину Латвії – одну з народностей, що свого часу стала складовою частиною сформованої на початку XVII ст. латиської народності. Приклад цьому – латиська дайна за № 13677 із збірки дайн К. Баронса:

«Відраховує сват гроші
За сестрицю мою любу.
Ви ж дивіться, щоб пройдисвіт
Олов'яних не підсунув» [3, 18].

На користь зазначеної вище тези свідчить також лінгвістичний аналіз деяких латиських та литовських слів і виразів, пов'язаних із шлюбними обрядами. Латиська мова передає значення виразів «женитися» та «виходити заміж» одним словом – *precēties*. Цікавий екскурс до словника латиської мови зробив на початку 70-х років минулого століття український філолог, доктор філологічних наук А. Непокупний. У своїй праці «Балтійські родичі слов'ян» він пише: «... із словом *precēties* пов'язана ціла низка словоутворень: *precējies* – «жонатий», *precējusies* – «заміжня», *precēšanās* – «одруження, заміжжя» тощо, які для носія латиської мови звучать не менш урочисто, ніж для українця. Проте, коли українець подивиться, яке слово в латиському словнику передує цьому лексичному супроводу відомого мендельсонівського маршу, то може збентежитися, адже там стоїть слово *prese* – «товар» [2, 16–19].

Але ж у традиційному українському сватанні нареченої свати (купці) пояснюють свій прихід до батьків дівчини тим, що вони шукають товар: «У вас товар, у нас – купець». Те саме знаходимо і в шлюбних обрядах литовців, естонців та лівів. І хоч українські весільні обряди майже всюди загубили традицію викупу нареченої за гроші, до сьогодні ще збережено таке поняття, як «віно».

У деяких місцевостях України, наприклад на Житомирщині, *віно* означає «те, що дають за дівчиною», тобто її придане. Хоча його первісне,

прадавнє значення зовсім протилежне й означає «те, що дають за дівчину» або «те, що дають дівчині». «Віном» у минулому називали те майно, яке чоловік записував на ім'я своєї дружини, щоб забезпечити її право на наслідування в разі розлучення з нею або його смерті. У балтійських народів також збережено звичай дарування нареченим подарунку наречених, *kriens* – «те, що дарується нареченим». Але походження цього слова, як і поняття, що за ним приховується, сягає своїми витокami стародавніх часів, коли в ужитку було давньоруське слово *укриень* – «куплений», *кренути* – «купити». Як зазначає А. Непокупний, – це не запозичене, а спільне індоєвропейське набуття, де слов'янські та балтійські мови доповнюють одна одну [2, 21].

У цьому контексті виразно звучить литовське *krienas* – «плата, яку давали на заручинах за наречену». Це слово у слов'янських пам'ятках часто записували як *хрен*. А. Непокупний наводить давньоруський запис з Жемайтії від 1592 р.: «У Великом Князестві Литовском деется, же кожды велдомы, отдаючи за кожом колвек девку свою, не повинен пану, одно хрен або куницу отъдать» [2, 22], «тобто нічого не повинен давати панові». Що стосується куниці, то в Стародавній Русі це була форма виплати за наречену (в ті часи хутром куниці розплавувались як грошовою одиницею).

Спільною традицією для українського та балтійських народів є оглядини, молодіжні вечірки, де проходили оглядини і молодь могла вибрати собі пару. На жаль, ми не знайшли свідчень із старовинних літературних джерел про вік тих, хто мав право в давнину вступати в шлюб. Є лише інформація про те, що за старих часів усі молоді люди підлягали релігійним обрядам ініціації, тобто посвячення в доросле життя. Після ініціації молоді люди вважались повнолітніми та мали право брати участь у всіх соціальних інституціях.

Згодом обряд ініціації було замінено церковним причастям, у більшості балтійських народів – католиків і протестантів – конфірмацією. Те саме властиве і для українців, що населяють західні території України. Для більшості українців, які сповідують переважно православне християнство, повнолітніми могли вважатися молоді люди від 15–16 років, але при цьому вік тих, хто вступав у шлюб. Усе-таки регулювався церквою.

Звичайно, прихід умовного повноліття давав молодим людям право відвідувати молодіжні вечірки, «вечірні зорі» – в естонців та латишів, «вечорниці» та «досвітки» – в українців. Естонський етнограф Юло Тедре зазначає, що звичай «вечірніх зорей» був відомий багатьом народам Північної Європи, але був чужим для православних [4, с. 65]. Він полягав у тому, що з 25 березня, з так званого «Мар'їного пісного дня», до 29 вересня, «Міхкелевого або Михайлового дня», ді-

вчата (дочки хазяїв та наймички) не спали в хаті, а переходили ночувати до комори, хижі чи горища. На той же час дозволялося хлопцям по четвергах, суботах та неділях приходити до дівчат і вести з ними бесіди. Бесіди зазвичай закінчувалися спільним проведенням ночі, але сексуальні стосунки при цьому не схвалювалися. Опис того самого звичаю знаходимо в старовинних латиських дайнах із збірки К. Баронса:

Дайна № 9269

«Квіткою сієє в небі
Зоренька вечірняя.
То моє дівоче щастя
Розквітає пишим цвітом».

Дайна № 12506

«Пий, дівчино, та співай,
Тільки поруч не лягай:
Парубоцьке моє серце
Може всяко повернутись».

Дайна № 6565

«Хлопець звав – пішла дурепа,
Навіть поруч спать лягла.
Слава Богу, зберегла
Свій вінок дівочий» [3, 99–115].

В українців вечорниці і досвітки проходили взимку, як правило, у хаті якої-небудь удови, у тісній компанії юнаків та дівчат, що були, у свою чергу, об'єднані в дівочі та парубоцькі громади. «На зимових святах, на Свят-вечір та в перший день Різдва, вони колядували на вулицях села, а зібрані колядуванням гроші та почастування приносили до хати, де проводили вечорниці. На гроші купували свічки та гас для лампи. Парубки приносили також свою здобич та трохи вина. Починалося гуляння. Всі співали, танцювали, веселилися. Нарешті, вже вдосвіта стелили на підлозі соломку, свічки майже всі догоріли, всі лягали на імпрізовану постіль та серед сміху і жартів засипали невинним дитячим сном» – так описував вечорниці історик М. Чернишов [1, 325]

Втрата дівочої цноти на українських вечорницях могла тяжкою карою лягти як на саму дівчину, так і на всю її родину. У балтійських народів до втрати дівочої цноти на вечірніх зорях ставилися не так суворо і, зазвичай, намагалися владнати таке непорозуміння якнайшвидшим шлюбом. Усі ці звичаї – не що інше, як пережиток прадавніх форм шлюбних відносин. Збереглися вони тільки тому, що таким чином могло відбутися знайомство майбутнього подружжя, могли зав'язуватися стосунки.

Варто також зазначити, що в українців, на відміну від інших народів, право вибирати собі чоловіка повністю визнане за дівчиною. В усякому разі обов'язковим вважається формально запитувати наречену, чи згодна вона на цей шлюб. Мабуть тому українська наречена, коли прощається зі своїми батьками та своєю сім'єю, сумує, тужить, але її прощальні пісні, що збереглися в

народних весільних обрядах, не мають назви «прощального плачу» або навіть «виття», як у великоруського народу.

Після традиційних оглядин і знайомств настає черга сватання. Тут також дуже багато схожих традицій у слов'янських та балтійських народів і, зокрема, в українців та латишів. Хоча за зовнішньої схожості існують також звичаї, що виходять за рамки спільних традицій.

Сватання – перший акт шлюбного церемоніалу у всіх народів. Він здійснюється відповідно до прадавніх ритуалів, стоїть першим у ланцюгу послідовних ритуалів шлюбного обряду, і через це найкраще зберігся. Український парубок, який вирішив оженитися, разом із своїми батьками вибирає серед членів своєї родини головного свата, так званого дядька або старосту. У латишів групу сватів, яка має назву «поїжджани», очолює хрещений батько нареченої або якийсь близький родич, в естонців – посажений батько. В усякому разі, як в українців, так і в балтійських народів головним сватом не може виступати батько жениха або сам наречений. Це також прадавній відголосок тієї релігійної шлюбної церемонії, яку колись проводив жрець.

Сватання проходить за традиційним сценарієм, якого зазвичай строго дотримуються всі народи. Цей сценарій також майже однаковий для всіх шлюбних обрядів. Він полягає в тому, що спочатку свати стукають у двері будинку, де живе дівчина, яку вони бажають посватати. Коли їх впускають до хати, вони здалеку починають свою розмову з того, що, мовляв, шукають свою ягничку чи теличку, що заблукала. В українців також може йти мова про куницю (красну дівичцю), що вони на неї полювали, а вона, немов би, в цей двір забігла, та й заховалася. Хазяї, батьки дівчини, яку мають посватати, приєднуються до цієї гри і в тон сватам відповідають. Це ціла вистава зі своїм сценарієм та неодмінним дотриманням усіх правил, пристойностей, урочистостей та обрядності.

Як правило, при цьому наречений та наречена або зовсім не присутні (у латишів), або ж, як в українців, парубок скромно стоїть коло порога, опустивши очі долу, а дівчина, вдаючи ніяковість та збентеження, мовчки «колує підч». Якщо свати прийняті, якщо їм не відмовлено, вони обмінюються з батьками засватаної дівчини хлібом, що вони принесли його з собою, та ставлять на стіл принесену також горілку. В українців, якщо дівчина згодна на цей шлюб, вона виносить давно припасені для такого випадку вишиті рушники – її батько говорить їй перед тим: «А винеси рушники, щоб пов'язати цих чужинців, що прийшли нас пограбувати» – і пов'язує їх навскіс через плече сватів. Жениху вона дарує також вишиту хустку, рушник або вишиту сорочку. Але в українській традиції, на відміну від усталеного в

інших народів, дівчина може на свій розсуд змінити завершення сценарію сватання. І замість вишитих нею рушників винести для жениха великого гарбуза, що означає відмову і навіть ганебну відмову. При цьому, якщо навіть її батьки згодні на цей шлюб, примусити дівчину до нього вони вже не можуть і після цього батьки змушені повернути сватам хліб та горілку.

Після обміну хлібом та пов'язування рушниками українське сватання вважається здійсненим. У давні часи після сватання наречений уже мав право залишатися ночувати в хаті нареченої і спати поруч з нею. Цей звичай – також пережиток стародавніх народів, який у німців мав назву *Probenächte* – «пробної ночі». У північноєвропейських народів, зокрема у фінів, існував звичай спати з нареченою цілий тиждень, не скидаючи з себе більшої частини одягу, так званий «тиждень штанів» [1, 328]. Усі ці назви свідчать про те, що майже всі народи мають в історії весільних обрядів архаїчний звичай пробної ночі та що це – не шлюбна ніч, і наречені залишаються після неї нареченими, а не подружжям. У давніх народів Кавказу, зокрема у мінгрелів, які також дотримувалися цього звичаю, поміж юнаком та дівчиною символічно клали на ніч меч.

У латишів і литовців сватання здійснюється за тим самим сценарієм. Відмінність тільки в тому, що дівчина ховається, а парубок іде її шукати на всьому подвір'ї. При цьому свати вимагають, щоб їм показали те, за чим вони прийшли (ягничку, телицю, молоду дівицю). Батьки дівчини і вся її родина, включаючись у цю гру, виводять їм то стареньку бабусю, то маленьку сестричку, то наймичку. Все закінчується тим, що парубок знаходить і приводить до хати дівчину. Якщо сватання приймається, дівчина дарує сватам та нареченому подарунки: вив'язані нею з овечої вовни та оздоблені традиційним народним орнаментом рукавички та шарпетки. Нареченому, зазвичай, дарується витканий орнаментований національний традиційний пояс «*Lielvardes josta*». Якщо батьки дівчини згодні віддати її, вони повертають сватам порожню пляшку з-під горілки, що її принесли свати, з прив'язаними до неї орнаментованими вив'язаними рукавичками. У разі відмови сватам повертають принесену ними повну пляшку горілки.

Такі спільні риси та незначні відмінності обряду сватання в українців та балтійських народів. Але українці мають, крім цього, деякі особливі форми шлюбу та традиції сватання. Гійом Левасер де Боплан описував ще одну дуже своєрідну форму сватання та шлюбу в українців. Про неї ми не знайшли згадок в інших джерелах української історії та етнографії, і навіть в існуванні такої традиції можна було б сумніватися, якби не було подібної форми шлюбу в Болгарії, яку свого часу описав Ф. Вовк. В Україні це виглядає, за

описом Боплана, так: «Закохана дівчина іде до хати батька того хлопця, якого вона любить, вибираючи для того такий час, коли сподівається застати там разом батька, мати та парубка, і звертається до парубка із проханням взяти її за жінку, а до батьків – погодитись на цей шлюб». Дівчина наполягає на своєму доті, доки не досягне того, чого прагне. Через кілька тижнів такого домагання батько й мати змушені на це погодитись і дати свій дозвіл на шлюб, бо викинути дівчину з хати – це значило б образити весь її рід, й до того ж вони підпали б... гніву та карі з боку церкви» [1, 328].

Ми намагалися не заглиблюватись у детальний опис весільних обрядів українського та балтійських народів і спинялися тільки на деяких головних положеннях для того, щоб висвітлити спільність походження цих традицій, а також, що найважливіше, – спільність культурних, моральних та етичних чинників, які формують світогляд народів, що проживають нині на теренах Латвії. Ми підкреслювали також деякі відмінності в весільних традиціях та обрядах для того, щоб виділити особливо цікаві, на нашу думку, притаманні кожному народові риси національної ідентичності.

Спільним для весільних обрядів є строго послідовний порядок дотримування шлюбних церемоній як в українців, так і в латишів, і в інших балтійських народів. Спільними є також праісторичні корені, що підтверджується наявністю одних і тих самих пережитків стародавніх форм шлюбу, таких як умикання жінок, викуп наречених, право всіх чоловіків роду на молоду, приховані у традиціях українських вечорниць і в латиських та естонських «вечірніх зорях» відголосоки групового шлюбу. Спільними є притаманні весільним обрядам традиції, що пов'язані із стародавнім культом сонця: колові танці, вінки, священне деревце, обряди перед вогнем, жертви курками, голубами, ритуальне проливання вина, священний хліб-коровай тощо. Культ сонця у латишів притаманний народним обрядам і традиціям більшою мірою. Вони доповнюють і прикрашають цілу низку шлюбних обрядів, але здебільшого вшановуються окремо. Тому можна припустити, що всіма улюблене у Латвії свято літнього сонцестояння «Ліго», звичайно, не є порою святкування весіль.

Українські весільні обряди також мають свої відмінності. Це насамперед відсутність грошового викупу нареченої у її батьків під час сватання, заміна його викупом кожному члену роду, що приховується за весільними подарунками від молодого. Це й особливі форми пережитку гетеризму, що виявляються у переймах, у подарунках священику та панові, а також у публічному демонструванні доказів дівочої чистоти молоді. Особливою відмінністю українських весільних обрядів є наявність таких традицій, як «сватання

дівчатами парубків» та право української дівчини самій вибирати собі нареченого.

¹ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.

² Непокупний А. Балтійські родичі слов'ян. – К., 1979.

³ Krišjānis Barons. Latviešu daina. – Rīga, 1996.

⁴ Тедре Ю. Эстонские обычаи и традиции. – Таллинн, 1979.

